

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ТА ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ ПІДХІД У РОБОТІ З НЕПОВНОЛІТНІМИ ПРАВОПОРУШНИКАМИ

У статті проаналізовано процес становлення у вітчизняній педагогічній практиці диференційованого та індивідуального підходів у роботі з неповнолітніми правопорушниками, виокремлено ряд ключових моментів.

In the article becoming in Ukrainian pedagogical practice the differentiated and individual approaches is analyzed in work with minor offenders, the row of key moments is selected.

«Якщо ви хочете, щоб у нашій країні не було злочинців – виховуйте дітей без покарань»

В.О.Сухомлинський.

Постановка проблеми. Методика проведення профілактики девіантної поведінки (як, власне, і вся педагогічна практика) другої половини ХХ ст. характеризується прагненням максимально диференціювати й індивідуалізувати педагогічний вплив. Це, зокрема, наявне в теорії перевиховання. Йдеться про розробку детальної класифікації «об'єктів», на які спрямовувалися зусилля педагогів (диференціація педагогічно занедбаних дітей і підлітків, важковиховуваної молоді й неповнолітніх правопорушників та злочинців тощо), та методики організації процесу перевиховання й виправлення – упровадження індивідуального підходу до кожного неповнолітнього, включно вивчення психологічних і фізіологічних особливостей розвитку, складу сім'ї, найближчого соціального оточення.

Об'єкт дослідження – організація виховно-профілактичної роботи з неповнолітніми правопорушниками.

Предмет дослідження – програми індивідуального та диференційованого підходів до перевиховання неповнолітніх правопорушників.

Мета статті – проаналізувати процес становлення у вітчизняній педагогічній практиці диференційованого та індивідуального підходів у роботі з неповнолітніми правопорушниками.

Аналіз останніх досліджень та виклад основного матеріалу. Характерно, що вітчизняна виховно-профілактична робота з асоціально налаштованою молоддю формувалася в силовому полі психологічних досліджень В.Бехтерева, О.Лазурського, П.Блонського, М.Рубінштейна, а також педагогічних теорій А.Макаренка, В.Сухомлинського, В.Кашенка, Д.Фельдштейна тощо. Їхні психолого-педагогічні концепції ґрунтувалися на розумінні принципів відмінностей у розумовому, фізичному й моральному розвитку особистості, неможливості (й недоцільності) застосування єдиних виховних і перевиховних методів до всіх категорій підлітків, необхідності провадження індивідуальної роботи з кожним окремо взятим підопічним. Так, А.Макаренко акцентував потребу вироблення індивідуальної навчально-виховної програми роботи з важковиховуваними підлітками, побудованої з урахуванням ступеня деформації морально-етичної сфери індивіда, його попереднього (позитивного й негативного) життєвого досвіду, теперішніх прагнень, устремлінь тощо. Вирішального значення при цьому набувало введення неповнолітнього в «здоровий» колектив, що сповідував суспільно прийнятні цінності: необхідність навчання, значущість праці, почуття взаємодопомоги, відповідальності перед родиною, суспільством і державою, повага до законів і норм соціуму. Зрештою, сам дитячий колектив видатний педагог-практик розглядав як невід'ємну частину суспільства. Звідси маємо й розуміння процесу становлення та функціонування колективу як самостійного соціального організму в загальній системі суспільства. Відтак, "...виховуючи окрему особистість, ми мусимо думати про виховання всього колективу. На практиці ці два завдання будуть вирішуватися лише сукупно й лише в одному загальному прийомі. У

кожний момент нашого впливу на особистість ці дії обов'язково повинні спрямовуватися й на колектив" [1].

Окрім цього, А.Макаренко сформулював ряд принципів виховно-корекційної роботи з асоціальною молоддю, що ґрунтувалися насамперед на індивідуалізації й диференціації педагогічного впливу. Головні з них такі:

- організація різновікового дитячого колективу, в якому учні різного віку виконують неоднакові завдання, відповідно до їхніх вікових особливостей (так звана вікова диференціація);
- диференціація цілей трудової й навчальної діяльності, що передбачала органічне (а головне – пропорційне) поєднання суспільно значущих та особистісних мотивів;
- забезпечення (незважаючи на вікову різницю) рівноправності всіх членів колективу та можливості вільного вияву позиції й ініціативи кожним вихованцем (від планування й організації спільних заходів до оцінки їх результатів);
- поступове ускладнення навчальних, виховних та трудових завдань, зважаючи при цьому на принцип посиленості поставлених цілей;
- спрямування діяльності важковиховуваних підлітків на користь іншим людям (суспільно корисний компонент трудового виховання). Останнє покликане формувати у вихованців навички врахування інтересів, бажань, позиції іншої людини й відповідно до цього вибудовувати власну лінію поведінки (йдеться про подолання егоцентризму, почуття «вседозволеності» тощо).

Важливою складовою виховної роботи з особами, поведінка яких має виразні ознаки девіантної й делінквентної (за А.Макаренко), є формування в характері підопічних відчуття колективізму. Колективізм убачається в згуртованості підлітків навколо спільності інтересів і цілей діяльності, в почутті товаришкості, відповідальності, свідомої солідарності молодої людини з суспільством. Характерно також, що А.Макаренко прагнув поєднати колективне й індивідуальне, інтереси та цілі всієї спільноти вихованців і глибоку повагу до особистості кожного учня. У такий спосіб реалізувалося головне завдання педагога – пошук індивідуальних підходів до дитини через колектив.

Відомий учений-педагог В.Кашенко ще в 30-х роках минулого століття розробив досить повну для свого часу класифікацію методів педагогічного впливу і корекції девіантної поведінки (завважимо, що запропонована ним класифікація методів корекції, а також принципи їх застосування отримали широке розповсюдження в роботі з неповнолітніми злочинцями). Зокрема, учений пропонував розрізняти педагогічні й психотерапевтичні методи. До педагогічних (за В.Кашенком) відносимо: 1) метод суспільного впливу (корекція емоційно-вольової сфери, подолання страхів, метод ігнорування і культурного сміху, попередження жебракування, самоконтроль і самовиховання); 2) спеціальні методи (коригування відхилень у поведінці підлітків, вплив на їх характери); 3) метод трудового перевиховання; 4) корекція через раціональну організацію підліткового колективу. Натомість психотерапевтичні методи передбачали спеціалізоване медичне втручання – навіювання й самонавіювання, гіпноз, психоаналіз, переконання тощо.

Скажемо також і про індивідуальний підхід у роботі з особами, схильними до асоціальних виявів, обстоюваний у роботах Д.Фельдштейна (йдеться, про його праці “Психологія виховання підлітків” та “Формування особистості дитини в підлітковому віці”). З метою максимальної диференціації засобів педагогічного впливу вчений пропонував розподіляти підлітків-правопорушників на п'ять груп. Розподіл неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки, на окремі групи вимагав диференціації методів виховно-профілактичної роботи, що застосовувалися до неповнолітніх за такими ознаками:

1) *розумовими*, що передбачало виявлення індивідуальної схильності особистості до вивчення тих чи інших предметів гуманітарного, фізико-технічного, математичного, природничого циклів наук. На основі цього формувалася подальша програма профорієнтації та коригування життєвих планів підлітка;

2) *морально-етичними*, суть яких полягала в урахуванні ступеня деформації свідомості підлітка, його схильності до антисоціальних дій, загальної спрямованості характеру. Украй важливим було також з'ясування умов скоєння правопорушення або злочину (чи було це ситуативним, викликаним збігом певних обставин, чи ж спланованим заздалегідь, усвідомленим), мотивації дій тощо;

3) *трудовими*, що покликані виявляти здібності неповнолітнього до певних видів праці (ремесла) та, відповідно, формувати його подальшу орієнтацію на певну виробничу кваліфікацію. Така диференціація була якнайповніше представлена в програмах трудового виховання й освіти спеціальних професійно-технічних училищ, виховно-трудова колоній для неповнолітніх, де утримувані не лише залучалися до трудової діяльності, але й отримували відповідну технічну спеціальність;

4) *естетичними*, що свідчить про необхідність розвитку естетичних здібностей і смаків особистості, можливу орієнтацію на професію митця. У межах режимних установ розвиток естетичних уподобань відбувався через участь вихованців у гуртках художньої самодіяльності, заняттях музикою, живописом, акторською справою і т.п.;

5) *спортивними*, що передбачали врахування схильності індивіда до занять фізкультурою, спортом. У спеціальних навчально-виховних закладах, виховно-трудова колоніях моделювання розвитку спортивних уподобань вихованців зумовлювалося перш за все пропагандою здорового способу життя, відмовою від тютюнопаління, вживання алкоголю, психотропних речовин;

б) *сімейними*. Йдеться про вивчення складу родини неповнолітнього девіантна (повна чи неповна, благополучна чи неблагополучна), її матеріального достатку й зайнятості батьків, рівня їхньої педагогічної грамотності, з'ясування соціальних уподобань і життєвих устремлінь. Загалом, про важливість діагностування умов родинного виховання підлітка вже неодноразово говорилося. Скажемо лише, що своєчасне виявлення соціальних девіацій у межах родини (алкоголізм, схильність до бродяжництва, злочинного способу життя або надмірна зайнятість батьків на роботі, часті відрядження і, як наслідок, неможливість контролювати дозвілля й поведінку дитини) дозволяє скоригувати методику проведення виховно-профілактичної роботи й усунути рецидиви асоціальних проявів (приміром, скоєння більш тяжких злочинів) [4].

Специфікою індивідуального підходу до перевиховання утриманців режимних закладів слід також уважати вивчення мотиваційної сфери кожного неповнолітнього правопорушника, виявлення помилкових суджень у розумінні життєвих проблем і ситуацій, переорієнтація особистості на суспільні цінності й прийнятні правила поведінки. Профілактично-перевихована діяльність спрямовується, головним чином, на руйнування негативних настанов, уявлень, цінностей, мотивів і стереотипів поведінки антисоціального характеру та формування чітко усвідомлюваних позитивних ціннісних орієнтирів, прагнень. Останні покликані сприяти реабілітації після закінчення спеціальних професійно-технічних училищ, звільнення особи з виховно-трудова колоній, її подальшій самореалізації в суспільстві.

Ясна річ, що подолання негативних моделей поведінки – процес тривалий і неоднозначний. Він передбачає, зокрема, розв'язання цілого ряду конфліктів: «особистість-суспільство», «особистість-соціальне середовище», «особистість-група», «особистість-особистість». Ураховуючи вищезазважене, можна виділити наступні елементи соціально-педагогічної корекції девіантної поведінки:

1) діагностування порушень соціальних норм і законів шляхом аналізу їх складу й мотивів, виявлення стійких, рецидивних антисоціальних настроїв;

2) дослідження особистісного ставлення неповнолітнього до соціальних норм і вимог, а також до власної поведінки.

Цікаво, що ставлення підлітка до загальноприйнятих у суспільстві правил поведінки може бути різним: особистість може сприймати власну поведінку як нормальну, адекватну; особистість повністю схвалює свою поведінку, вважає її правильною; зрештою, особа може

оцінювати моделі власної поведінки як негативні, негідні, проте неспроможна подолати тиск оточення (наприклад, у компанії однолітків або в середовищі інших вихованців режимних установ);

3) застосування відповідних стимулів і санкцій, спрямованих на переосмислення й переоцінку морально-етичних цінностей підлітка, зміну його життєвих устремлінь у напрямку до соціально прийнятних. Система стимулювання й покарання досить активно застосовувалася, зокрема, у виховно-трудовах колоніях, спеціальних професійно-технічних училищах.

Слід сказати, що перераховані етапи корекції девіантної поведінки однаково прийнятні як для ранньопрофілактичної діяльності школи, сім'ї, так і для роботи з неповнолітніми правопорушниками в навчально-виховних закладах посиленого режиму утримання. В останньому випадку корекція антисоціальних стереотипів поведінки, як уже зазначалося, має інтенсивний характер, а санкції – примусову форму (приміром, обмеження свободи пересування й спілкування з метою ізолювати неповнолітнього від негативного впливу соціального середовища тощо).

Загалом, передбачалося, що застосування подібних індивідуалізованих заходів (тобто призначених із урахуванням конкретних обставин і умов скоєння злочину) сприятиме усвідомленню підлітком своєї провини, викликатиме готовність нести відповідальність перед суспільством, пробуджуватиме прагнення виправитися.

Принципи індивідуального та диференційованого підходів у роботі з неповнолітніми правопорушниками застосовувалися також у процесі виховно-профілактичної діяльності режимних установ. Так, вікова специфіка засуджених (пластичність, відкритість до зовнішніх впливів, інтенсивність психічного й фізичного розвитку тощо) обов'язково враховувалася в роботі виховно-трудовах колоній. Ці особливості неповнолітніх детермінували насамперед комплекс заходів цілеспрямованого виховного впливу, нормативи житлово-побутових умов утримання вихованців, характер і зміст трудового виховання. Індивідуалізація виховного (радше, перевиховного або виправного) впливу колоній для неповнолітніх передбачала також поєднання справедливого, гуманного ставлення до засуджених із високою вимогливістю. Інакше кажучи, створення сприятливих умов для праці, загальноосвітнього та професійного навчання, естетичного і морального розвитку органічно сполучалося з вимогами ізоляції й режиму утримання, з обмеженнями свободи й чіткою регламентацією поведінки.

Диференційований підхід до процесу виправлення й перевиховання неповнолітніх правопорушників зумовив, на нашу думку, і розподіл виховно-трудовах закладів на колонії загального і посиленого режиму. Така класифікація зберігається донині.

Початок ХХІ століття у вітчизняній педагогічній практиці характерний переосмисленням загальних принципів корекційно-профілактичної роботи з асоціальною молоддю. Найголовнішими з них виступають, зокрема, єдність діагностики, корекції й профілактики відхилень у поведінці; урахування загальних законів психічно-фізіологічного розвитку особистості; гуманістична спрямованість педагогічної й психологічної допомоги; пріоритетність профілактичних заходів, орієнтованих на попередження девіацій; своєчасність психолого-педагогічної допомоги; співчутливе ставлення до підлітка, розуміння його потреб і зацікавленість; задоволення потреб особи в продуктивному, соціально активному спілкуванні; спрямування на всебічний розвиток особистості молодої людини; професіоналізм спеціалістів – психологів, педагогів, вихователів тощо. Непересічну роль щодо попередження девіантної (в тому числі делінквентної) поведінки починає відігравати національно-патріотичне виховання, що ґрунтується на традиціях етнопедагогіки, народної моралі й етики.

Сучасний етап розвитку педагогічної науки засвідчує й деталізацію цілей психолого-педагогічної роботи з особами, схильними до асоціальних виявів. Так, стратегічною метою діяльності вчителів, вихователів, представників комісій у справах неповнолітніх виступає насамперед соціальна адаптація правопорушників і неповнолітніх злочинців. Цілком

очевидно, що поставлена мета покликана розвинути нормальну соціальну активність підлітків, пробудити інтерес до навчання, праці, спілкування з навколишнім соціумом, навчити адекватному сприйняттю дій оточуючих та здійсненню правильного вибору моделей власної поведінки. Важливою складовою навчально-виховної роботи загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів, виховно-трудова колоній слід також вважати прагнення прищепити асоціально налаштованому підліткові почуття поваги до членів колективу, бажання отримати в ньому відповідну соціальну роль і статус. Загалом же, діяльність перерахованих освітньо-виховних закладів зорієнтована на своєчасне нівелювання досвіду девіантної поведінки й актуалізацію позитивних (соціально прийнятних) моделей і стереотипів поведінки.

Висновки. Осмислюючи процес становлення у вітчизняній педагогічній практиці диференційованого та індивідуального підходів у роботі з неповнолітніми правопорушниками, слід акцентувати ряд ключових моментів. Насамперед це прийняття дефініції “важковиховувані діти і підлітки” (у 20-х роках ХХ століття застосовувався термін “морально дефективні особи”) та пов’язана з цим класифікація об’єктів перевиховання й виправлення. По-друге, значним досягненням педагогічної теорії і практики була диференціація самого процесу виховання. Іншими словами, відбувався поділ неповнолітніх правопорушників на мікрогрупи за певними ознаками: розумовими, трудовими, економічними, естетичними, комунікативними, спортивними, ступенем деформації емоційно-вольової сфери, мотивацією злочинної поведінки тощо. Зрештою, зауважимо й про індивідуалізацію застосовуваних методів виховно-профілактичної та виправної роботи. Використання останніх ґрунтувалося на всебічному вивченні особистості неповнолітнього, сімейно-побутових умов його життя, впливу шкільного та позашкільного оточення тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Макаренко А.С. Сочинения: В 7 т. – М., 1957. – Т. 5.
2. Фельдштейн Д.И. Психология воспитания подростка. – М., 1978.
3. Галузинский В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1995. – 237 с.
4. Миньковский Г.М., Тузов А.П. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 215 с.
5. Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М., 1974.